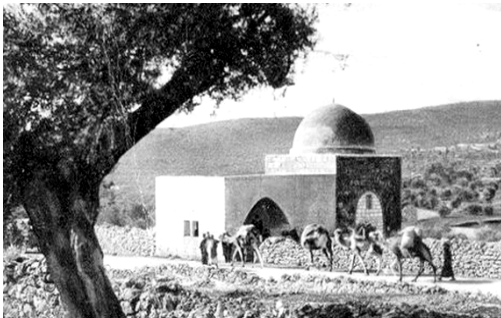

רחל אמנו ותחיית האומה בשירה העממית

הרב נתנאל אריה

הקדמה

על פי חלק מהמסורות י"א במרחשון הוא יום פטירתה של רחל אימנו.¹ בעבר עסקנו ביום זה בעקבות חז"ל בהבנה מדוע דווקא רחל היא זאת שנקראת "האם", ומה מיוחד בה ברחל שמובטח לה שבזכותה ישובו בניה ארצה. גם קשרנו את יום פטירתה ליום הסמוך, יום רצח רבין, כשהמסר העולה מתוך שני הימים הסמוכים הוא שרק היכולת להכיל את השונות של השבטיות, כדרך שרחל הכילה את אחותה, הוא הבסיס ליצירת אומה, וזהו הכוח שיכול לחבר חברה רב תרבותית באופן פנימי ומהותי.

במאמר זה ברצוני להתחקות אחר דמותה של רחל בשירה העממית. רחל האם נחקקה במסורת הלאומית כאם שעומדת ביסוד גאולתם של ישראל. הצצה בדמותה העולה מן השירה העממית מאפשרת פרספקטיבה מרתקת ביחס לתפיסות קוטביות בדבר אופי גאולתם של ישראל.

נבחן את דמותה של רחל אמנו כעולה מן התנ"ך, ננתח את עומק דמותה כמופיע במדרש, ואף נעמוד על הכתר שקשרו לה בתורת הנסתר. כל זה ישמש לנו כמבוא והקדמה לדמותה של רחל בשירה העממית.

רחל האם בתורה ובנבואת ירמיה

בתורה מתגלה רחל אמנו כאשה נחשקת, שחייה היו ציפיה וכמיהה בלתי מתממשת באופן טראגי. רחל היא אהבתו של יעקב אך לא אשת נעוריו. היא עקרת הבית אך לא זכתה אלא לשני בנים וגם זה לאחר שנים רבות של עקרות, ובלדת בנה השני היא מוציאה את נשמתה בכניסתה אל הארץ היעודה. גם קבורתה בדרך יכולה להיתפס כמבטאת את היותה דמות טראגית שחייה מהווים כיסופים אל יעד שלא התממש.

לעומת זאת, בנבואת ירמיה (פרק לא) דמותה לובשת פנים מורכבות ועמוקות יותר. "כֹּה אָמַר ה' קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע נְהִי בְּכִי תַמְרוּרִים רַחֵל מִבְּכָה עַל בְּנֵיהָ מֵאֲנָה לְהַנְחִים עַל בְּנֵיהָ כִּי אֵינָנוּ: כֹּה אָמַר ה' מִנְעִי קוֹלְךָ מִבְּכִי וְעֵינֶיךָ מִדְּמָעָה כִּי יֵשׁ שָׂכָר לְפַעֲלֶתְךָ נָאִם ה' וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב: וְיֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרִיתֶךָ נָאִם ה' וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם". רחל אינה רק הרעיה המצפה, אלא האם המרכזית של כלל ישראל, זאת למרות שרק שני שבטים הם בניה. היא, ולא האבות או שאר האמהות, נושאת קינה על בניה, והיא זו שבזכותה ישובו הבנים אל ביתם ויגאלו.

רחל במדרשי חז"ל

מהו באמת סוד כוחה של רחל? בפתיחה למדרש איכה רבה (פיסקה כד) ישנו מדרש המתאר באופן ציורי ונוגע ללב את כאב החורבן, בתארו כיצד מתהלכים כביכול האבות ומשה בתוך חורבות המקדש, ממררים בבכי על החורבן והגלות, ומנסים ללמד סנוגוריה על בניהם, אך הקב"ה אינו נענה להם. אהבתו של אברהם, גבורתו של יצחק, רחמיו של יעקב, ואף מנהיגותו ותורתו של משה אינם מספיקים. אין בשום טיעון בכדי לעורר התייחסותו של ריבונו של עולם. או אז ממשיך המדרש ואומר:

¹ כך בילקוט שמעוני לספר שמות רמז קסב. ר' בחיי בפירושו לספר שמות א, ו הביא כך בשם מדרש תדשא (פרק ח), אך במהדורות מדרש תדשא המוכרות לא נזכר תאריכו של בנימין וזבולון. ראו מדרש תדשא, פיטרכוב תרסח, פרק ח, הערה י, עמ' 24 שמעיר על ההשמטה שנזכרת בר' בחיי. ראו עוד מדרש תדשא מאת אברהם עפשטיין, וינה תרמ"ז, הערה 9 עמ' 23 שכתב: "במהדורות הקדומות חסר בנוגע לזבולון אפשר שנשמט משגת הסופרים, אך בנוגע לבנימין נראה שלא נזכר גם בכתבי היד הקדמונים, כי בכי"ב כתוב על הגליון: יש אומרים בנימין לא מת ונכנס לג"ע חי, ומוזה מוכח שלא היה לפניו כמה חי בנימין". ראו גם פסיקתא רבתי (איש שלום) פיסקא ג: "אמר לו (יוסף ליעקב) שמא מה שלא הכנסת אותה לקבורה שמא עונת גשמים הייתה? אמר לו לאו. בעוד כבדת ארץ לבוא אפרתה. בין פסח לעצרת היה, בזמן שהארץ מנופה והולכת ובאה ככברה". וכיוצ"ב במדרש שכל טוב לפרשת ויחי פרק מח: "ומפני מה לא העליתי אותה לקבורה שם? תלמוד לומר: בדרך. שהיו עלי טרחות הדרך, והיה קיץ גדול ואבק בדרך". ראו עוד הגר"ח קנייבסקי בספר "למכסה עתיק", בני ברק תשס"ח, עמ' טו שהעיר בפרשת ויחי על הסתירה בין הפסיקתא למדרש תדשא, וכן הביא מבראשית רבה פב, ז: שהיה זה "בשעה שהארץ חלולה ככברה... ועונת הגשמים עברה ועדיין השרב לא בא", וכיוצ"ב ברש"י לבראשית לה, טז.

קפצה רחל אמנו לפני הקב"ה ואמרה: רבש"ע, גלוי לפניך שיעקב עבדך אהבני אהבה יתירה, ועבד בשבילי לאבא שבע שנים. וכשהשלימו אותן שבע שנים והגיע זמן נשואי לבעלי, יעץ אבי להחליפני לבעלי בשביל אחותי. והוקשה עלי הדבר עד מאד, כי נודעה לי העצה. והודעתי לבעלי, ומסרתי לו סימן שיכיר ביני ובין אחותי, כדי שלא יוכל אבי להחליפני. ולאחר כן נחמתי בעצמי, וסבלתי את תאוותי וריחמתי על אחותי שלא תצא לחרפה. ולערב חילפו אחותי לבעלי בשבילי, ומסרתי לאחותי כל הסימנים שמסרתי לבעלי, כדי שיהא סבור שהיא רחל... וגמלתי חסד עמה ולא קנאתי בה, ולא הוצאתיה לחרפה. ומה אני שאני בשר ודם עפר ואפר - לא קנאתי לצרה שלי, ולא הוצאתיה לבושה ולחרפה. ואתה מלך חי וקיים רחמן - מפני מה קנאת לעבודת כוכבים שאין בה ממש, והגלית בני ונהרגו בחרב ועשו אויבים במ כרצונם!?

רחל טוענת: אני הייתי מוכנה להתחלק באהבתי לבעלי, והכנסתי ברכוני החופשי את אחותי לביתי. ואתה אינך מסוגל לעשות גם כן משהו מעין זה? כנסת ישראל אמנם חטאה ובגדה בך, אך כשם שאני וויתרתי לאחותי, גם אתה רבש"ע, יכול לוותר לעבודה זרה... טיעון מיוחד ומוזר זה נגע כביכול ללבו של ריבונו של עולם:

מיד נתגלגלו רחמיו של הקדוש ברוך הוא ואמר: בשבילך רחל, אני מחזיר את ישראל למקומן... רחל מבכה על בניה מאנה להנחם על בניה כי איננו. וכתוב: כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שכר לפעולתך וגו'. וכתוב: ויש תקוה לאחריתך נאם ה' ושבו בנים לגבולם.

את פשר דמותה הייחודית של רחל האם המצטיירת במדרש מבאר מהר"ל מפראג באופן בהיר ועמוק בספרו גור אריה על התורה (בראשית מח, ז). רחל מייצגת באישיותה את התובנה שהעולם הוא יצירה א-לוהית חסרה במהותה. רחל הבינה זאת היטב ואמרה לעצמה, כביכול, גם אני איני שלמה; כה שונה אני מלאה אחותי, ויש בכל אחת מאתנו מה שאין בחברתה. גם הבנים, האמורים לצאת ממני, יהיו שונים מהבנים האמורים לצאת מאחותי; יוסף העוסק בחיי העולם ויישובו, השייך ומקושר לכלל האנושות, וכנגדו יהודה הבונה את הרוח והלאומיות הישראלית המיוחדת. משיח בן יוסף המכין את התשתית המעשית, ומשיח בן דוד המקים את הקומה הרוחנית העליונה. רחל מבינה שלשתי המגמות היסודיות יש מקום, ועל כן היא מוכנה להגביל את מרחב אהבתה, כאומרת: אני אמנם בטוחה בתרומתי, אך אני מוכנה לתת, גם למישהי אחרת, מקום ביצירה המאוחדת של עם ישראל.

ממשיך מהר"ל ומבאר כי רחל מייצגת לא רק את ההתייחסות המכילה, אלא מתוך כך גם את הכוח הפנימי העומד מאחורי שברי המציאות. גם כאשר אנחנו מפורדים ונחלקים לשבטים ומגזרים, ואפילו כאשר אנו מפוזרים בארבע כנפות תבל, יש בנו כוח פנימי המחבר את כולנו. רחל המוכנה להכיל בפועל את מורכבות ריבוי הגוונים, היא המבטאת את היסוד שמכוחו יכולה האומה להתכנס ולהתאחד שנית. רחל נקברת בדרך, כצופה אל עתיד האומה.

ולפיכך נקברה רחל בדרך, כי דבר זה הוא שלא תהיה נקברת רחל במערה אצל האבות אלא תהא עם בניה... והקב"ה משיב לה כי אף על פי שהוגלו לשעה, בזכותה שהיא מחברת ומאחדת הכל - ישובו לגבולם. כי יש כוח קיבוץ עוד בישראל ואחדות, שבזכות אותו קיבוץ ואחדות ישובו הם לגבולם להתאחד... ועל פי זה הסוד תרגם יונתן בן עוזיאל הפסוק הזה "קול ברמה נשמע קול נהי רחל מבכה על בניה" על כנסת ישראל, שנקראת רחל.

רחל הנקברת בדרך מבטאת את הציפייה, התקווה והחתירה אל השלמות המיועדת, ממש כפי שחייה הפרטיים היו ציפייה וכמיהה אך חוסר שלמות בפועל. רחל אינה אבסולוטית, ואינה דורשת בלעדיות על האמת, אלא נותנת בענווה מקום לממדים וגוונים נוספים בהווה הישראלית. על כן היא נקראת אמם של ישראל, היא הכוח הפנימי המחבר את כל חלקי האומה ופועם בנשמתם ומכוח זה תתממש גאולתם. כל האמור מצוי עדיין במישור ההבנה הרציונלית הפשוטה.

רחל אימנו בתורת הנסתר

רבי יוסף חיים בשו"ת "רב פעלים" (סי' א) מספר שנשאל על ידי איש העוסק בתורה אך אין לו עסק בנסתרות, שביקש להסביר לו מושגי יסוד הנוגעים למהויות ומה ענין השמות "תיקון רחל" ו"תיקון לאה" שאלותיו בצורה תמציתית ובהירה עד כמה

הכלל העולה מדבריו הוא שעשר הספירות הן את עולמנו, מהגילוי העליון ביותר ועד לגילוי בשפה הפנימית מה"כתר" ועד ה"מלכות". עשר הספירות, ועיקר הווייתם נעשה מחיבור

עשר הנהגות יסוד בהן הקב"ה מתגלה ומנהיג התחתון ביותר המחובר לעולמנו, מה שנקרא נשמות ישראל הם אור נולד הנמשך מאור עם אור ה"מלכות", והאור הנמשך

מה"מלכות" העליונה ומתגלה במציאות התחתונה נקרא בשם "שכינה", והכוונה הפשוטה בביטוי זה הוא הגילוי הא-לוהי והשגחתו במציאות.² על חלק זה אמרו חז"ל שיש השראת שכינה בישראל, ובבית המקדש, ואף בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, וכן בכל מקום שגלו ישראל גלתה שכינה עמם.

הוסיף רבי יוסף חיים ובאר שלספירת "מלכות", יש כינויים נוספים מלבד השם "שכינה", ובין שאר כינוייה נקראת גם "רחל" ו"לאה", שהם שני צדדים בגילוי השכינה, ובשורש נשמות "כנסת ישראל". "רחל" זהו הצד הגנוז והנסתר, ו"לאה" זהו הצד הגלוי והמוחשי. זה כמובן תואם את המוכר לנו מאופי בניהם של רחל ולאה; קדושתו של יוסף היא קדושה נסתרת, ואילו קדושתו של יהודה היא קדושה גלויה. זהו גם עניינם של "תיקון רחל" ו"תיקון לאה" שהם שני חלקי "תיקון חצות", בהם מקוננים על גלות השכינה. "תיקון רחל" עוסק בצדדים של החסר, בגלות ובחורבן, ואילו עיקרו של "תיקון לאה" עוסק ברצון לדבקות בה'.

אם כן רחל ולאה הם שמות של מהויות עליונות ושורשיות. הדמויות המוחשיות של רחל ולאה הן דמויות שנקראו על שם תכונות אלו של השכינה. רחל אמנו היא אמנם ישות אנושית פיזית, אך היא מייצגת את רחל העליונה שהיא השורש הנסתר והעליון של כלל ישראל. רחל היא האשה שנמצאת בדרך, הרעיה הנכספת שלא הגיעה אל מימוש חלומה, אבל היא בעצם גם ה"שכינה" ו"כנסת ישראל" שנמצאת עדיין בדרך. העובדה שרחל קבורה פיזית בדרך, היא ביטוי לכך שעם ישראל נמצא עדיין בדרך, והשכינה נמצאת עדיין בגלות. עניינה של רחל זה גילוי השכינה המתבטא בצדדים הנסתרים של כנסת ישראל שנמצאת בדרך אל הגאולה.

כיוון שכך מובן הדבר שבספר תיקוני זוהר תיקון שישי, העוסק בנפילת המלכות וגלות השכינה, מובא שהשראת שכינה בזמן הזה היא במקום קבורת רחל. מובא שם שהשראת שכינה היא בקרב נשמות ישראל, בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, ובזמן שאינה מוצאת מקום מנוחה אצל צדיקי הדור, אז עיקר שרייתה היא "בדרך", ופירש שם הגאון מווילנא שהכוונה למקום קבורת רחל שנקברה בדרך, "ששם עיקר שרייתה כידוע".³ עיקר השראת השכינה בזמן שאין מקדש הוא דווקא בקבר רחל. כי באמת השכינה נקראת רחל, ורחל היא הנקודה הגנוזה של עם ישראל וציפיית הגאולה.

אם כן, בצד הפשוט והריאלי במדרשי חז"ל רחל היא האם המחברת והמכילה והנקודה הפנימית, ופנימה יותר בתורת הנסתר, רחל היא הכינוי לשכינה שחפצה להתגלות, ולכנסת ישראל שחפצה להיגאל.

שני שלבים בגאולה

זהו גם עומק המסר העולה מן הפסוקים: "כֹּה אָמַר ה' קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע" (ירמיה לא, יד). הפרשנים מתלבטים מה הכוונה "קוֹל בְּרָמָה", האם זהו שם המקום הידוע "רמה" שבארץ בנימין, או אולי מקום מופשט "ברום שמים", אך יותר סביר שזהו תיאור הקול, הנשמע בקול רם.⁴ גם במילה "נִשְׁמָע" יש לדייק, שהרי בעברית יש הבדל האם הפועל נכתב בקמץ או בפתח. פתח מציין שהפועל נעשה בעבר, וקמץ מציין שהוא נעשה בהווה, בפסוקנו הפועל כתוב בקמץ, והמסר הוא שרחל משמיעה את קולה כל הזמן בקול רם שאיננו פוסק.

"רַחֵל מְבַכָּה עַל בְּנֵיהָ מֵאַנְהָ לְהַנְחֵם עַל בְּנֵיהָ כִּי אֵינָנו". רחל מבכה ללא הפסקה בכל משך הגלות. אומר לה הקב"ה: "מִנְעִי קוֹלְךָ מִבְּכִי וְעֵינֶיךָ מִדְּמָעָה כִּי יֵשׁ שָׂכָר לַפְּעֻלָּתְךָ". את יכולה להפסיק לבכות, שכן פעולתך עשתה פרי. "וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב". יתרה מזו "יֵשׁ תְּקוּנָה לְאַחֲרִיתְךָ נָא" ה' וְשָׁבוּ בָנִים לְגִבּוֹלָם". ניתן להבחין בבירור שיש כאן בפסוקינו תהליך מדורג. בתחילה הבנים שבים מארץ אויב, ולאחר מכן הם שבים לגבולם.

כפי הנראה הכוונה היא שבהתחלה שיבת הבנים יכולה לנבוע מתוך בריחה מצרות הגלות, אבל הקב"ה הבטיח שהגאולה לא תיעצר ברצון למציאת מקלט לילה לעם ישראל מצרותיו, אלא עם ישראל ישתרש לבסוף בארץ ישראל מתוך הכרה פנימית כי היא גבולם והיא ארצם הקדושה והמובטחת.

בדומה לכך דרש מרן הרב זצ"ל על הפסוק: "מִי אֵלֶּה פְּעֻבֹתָי וְכִיּוֹנֵי אֵל אֲרַבְתִּיהֶם" (ישעיה ס, ח). העבים נדחפים ע"י הרוח הנושבת בגבם. אך היונים שבים לקנן בארובותיהם על פי מנגנון משיכה פנימי. גם עם ישראל שב ארצה כעבים הנדחפים ע"י

² ר' יוסף חיים מביא שם עוד מרמב"ם במו"נ א, כה ושו"ת נוב"י תניינא או"ח סי' קז הסבר דומה על פי הנגלה.

³ "בזמנא דלאו אינון קבועין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות... בזמנא דלא אשכחת קינא לשרייתא - 'בדרך'... דא קבורת רחל דאיהי בפרשת אורחין. ובגרא: "בדרך דא וכו' - שהמלכות נקראת דרך... ועוד בדרך דא קבורת רחל - ששם עיקר שרייתה כידוע".

⁴ התרגום ורש"י מפרשים ברום שמים, המלבי"ם מפרש שהכוונה לעיר שבנחלת בנימין, והאלשיך מפרש בפשטות בקול רם.

גורם חיצוני, סופם להיאחזו בארץ הקדושה כי היא מקומם. בסופו של דבר עם ישראל ישוב אל גבולו הפיזי והרוחני.⁵

סמוך לירושלים ישנו קיבוץ הנושא את שמה של רחל אימנו, קיבוץ "רמת רחל". בקיבוץ עומדת אנדרטה של רחל האם שביד אחת חובקת היא את שני בניה, ובידה השנייה אווזות לפיד אש. יש אומרים שהפסל, דוד פולוס, התכוון להביע שרחל המחבקת את הבנים, היא זו שבזכותה הגאולה תגיע, אך היא גם מסמלת את האש, הכבשנים ונוראות הגלות. לענ"ד אפשר גם לראות את הלפיד כלפיד הגאולה. בהתאם לכך מתנוסס על האנדרטה הפסוק: "וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם".

רחל האם בשירה העממית

לאחר שראינו כי רחל היא הנקודה הפנימית הגנוזה של כלל ישראל, והיא השכינה שחפצה להתגלות, מעניין יהיה לבחון כיצד מצטיירת דמותה של רחל בשירה העממית.⁶

קווים רבים השזורים בדמותה האישית של רחל ובפרטי חייה משכו את ליבם של משוררים רבים לאורך הדורות; רועת צאן יפה ואהובה שנאלצה להמתין שנים רבות למימוש אהבתה, כאבה וסבלה, אופייה הסוער, מותה הטראגי ועוד.⁷ במאמרי בחרתי לחרוג מן הממד האישי ולבחון את דמותה הכללית כאם העומדת ביסודה של גאולת העם, ובהתאם לכך את תפיסת הגאולה העממית כעולה מכך.

לשם כך בחרתי ששה שירים ידועים בני זמננו. השירים מייצגים תפיסות מגוונות באשר לדמותה של רחל וקשרי הגומלין בין האם לבנים ובין שניהם לבין אדון עולם. לאור הקדמתנו נבחן כל שיר מהיכן הוא צומח ועולה, ועם איזה רובד במקורות הוא מתואם, ועד כמה הוא חופף את דמותה הפנימית.

בשירה המסורתית שמרנית

השיר הראשון הוא שירו של מ.צ. ויינטרוב, "מאמע רחל ויין". ישיבת מיר עם מאות תלמידה ניצלה מנוראות השואה בדרך מופלאה. מאות מתלמידי הישיבה וחלק גדול מהצוות החינוכי נמלטו מאירופה באמצעות אשרות כניסה ליפן שסיפק חסיד אומות העולם צ'יאונה סוגיהארה, מיפן גלו לשנגחאי הסינית, שם זכו הפליטים בהכנסת אורחים מצד הקהילות היהודיות הספרדיות האמידות שבמקום. בסיום המלחמה עלתה הישיבה וראשיה משנגחאי לארץ ישראל. השיר מתאר את תפילתו ובכיו של ר' חיים שמואלביץ, ראש הישיבה, בקבר רחל לאחר השואה. השיר כתוב באריכות ובסגנון פשוט, שחציו עברית וחציו יידיש, עמוס ברגש יהודי חם. להלן כמה שורות מתוך השיר הארוך:

לפני רבות בשנים ביום בהיר
נכנס שם הגאון ר' חיים שמואלביץ ראש ישיבת מיר
ומסביבו תלמידים וקולו גובר והולך.
ר' חיים פורץ בבכי מר ואומר גיטרייע טייערע מאמע [אמא יקרה ואהובה]
בוודאי שמעת כבר את הבקשה מרבונא דעלמא
שאומר לך: רחל, רחל, מנעי מבכי קולך...
אבל אני חיים, דיין ליב קינד [בנך האהוב], אומר לך

ויין, מאמע, ויין [בכי אמא בכי]
בעד עמך רחמים שאל
לפני מלך בורא נפש כל חי.
אוי ויין, מאמע, ויין
שערי דמעות לא ננעלו
שיאמר לצרותינו די.

כך ממשיך השיר לתאר את כאב האומה ובקשת ראש הישיבה מרחל שלא תמנע קולה מבכי אלא תרעיש עולמות עד שייגאל הקב"ה את עמו. השיר וסגנונו הסיפורי מתכתב באופן פשוט עם הפסוקים בירמיה ודרשת חז"ל על בכיה של רחל ותרומתה לגאולת האומה, אלא שבהנגדה לנבואת ירמיה מבקש ראש הישיבה מרחל שאדרבא לא תפסוק מבכי, כדי שבעז"ה בזכות בכיה תבוא כבר הגאולה.

⁵ הרב נחיה, "חיי הראי"ה" ירושלים תשמ"ג, עמ' רב. וכן ב"מועדי הראיה", יו"ט שני של גלויות, ירושלים תשמ"ז, עמ' קמז.

⁶ ראו עוד: טליה הורוביץ, טובים השנים, פרקי מקרא פרשנותם והשתקפותם בספרות, "רחל אמנו וגאולת ישראל ומורשתה בשירה", הוצאת מכללת שאנן תשס"ט, עמ' 34-18. המחברת עסקה בכיוונים דומים בדמותה של רחל, אך בחרה שירים שונים וכיווני עיסוק שונים.

⁷ כמו בשירה של רחל המשוררת: "הן דמה בדמי זורם", או אצל דליה רביקוביץ: "למות כמו רחל", וכן אצל מאיר מוהר: "רחל רחל כאילו לבו ניבא כי מות תמות באיבה", ומיכל סנונית המתארת את רחל הממתינה ליעקב שבע שנים ולילות "אך האחות שענינה רכות זוכה בעדנת הפריחה" ועוד.

ישנם שירים נוספים ומוכרים שגם הם פורטים על אותם מיתרים, ומשמיעים ממש את אותה מנגינה. את השיר "רחל" כתב ישי לפידות והוא מבוצע על ידי חיים ישראל. גם שם רחל היא האם הבוכה, שבזכותה עם ישראל נגאל:

מרחוק שמעתי את קול זעקתך
את סבל בנייך שאת ליבך שובר
אני יודע את בוכה מול כיסא גדול נורא
מבקשת מתחננת לו שלא ישכח.

אני מבטיח לך שהוא רואה הכל
את הדמעות שלך את הבנים שלו
ועוד מעט כן עוד מעט הוא כבר יבוא
ורק רציתי לך לומר מנעי קולך
אין ספק שיש שכר לפעולתך
בנייך כבר שבים אני מבטיח לך רחל

גם בשיר הזה רחל משמשת באותו תפקיד של האם המתחננת והמתפללת, ובזכותה יגאל הקב"ה את עם ישראל. אלא שיש בשיר תוספת מעניינת לתפיסת הגאולה העולה מן השיר. להבדיל משירו של ויינשטוב המתאר חוויה רגשית עמוסת כאב לאחר ימי השואה, מחבר השיר ומבצעו חיים במציאות בת זמננו בעיצומה של תחיה לאומית בארצנו, אך שרים על השעה שעוד תגיע בעתיד, או אז בהגיע הגאולה, ימחו הבנים את דמעותיה של האם:

עוד תגיע השעה היא תהיה כל כך יפה
מכל קצוות עולם הם יחזרו לכאן
ואז יבואו לך כולם מגדול ועד קטן
את דמעותיך הם ימחו אני מבטיח לך.

גם השיר "רחל" של אביעד גיל המבוצע ע"י מידד טסה מבטא פחות או יותר את אותו מסר ללא חידוש:

על אם הדרך יושבת שם ובוכה לה
בתפילה בדמעות בודדה אין מנחם לה
על בניה תבקש תתחנן קולה לא נדם
אל תשליכם במדבר לבדם
אנא זכור לי חסדי
זכור לי את נעורי
אל תשכח את ילדי
אנא בקשי רחם עד בלי די

רחל רחל בשמך קורא
בקשי רחמים לפני הא-ל
רחל רחל שומע בכיך
א-לוהים רואה הכל את עמלך

כמו בשירים הקודמים דמותה של רחל תואמת את פשט הפסוקים והמדרש. זוהי השירה המסורתית והשמרנית על האם רחל הבוכה ומצפה לבניה, ותפילתה נשואה לריבון עולם שיגאל את בניה.

ראי רחל, ראי

בניגוד לשירים הקודמים, שכותביהם נמצאים על הרצף השמרני מסורתי של התפיסה היהודית, ישנו שיר שכתב החידונאי והפזמונאי שמואל רוזן. רוזן היה אדם שורשי ובעל ידע עצום, אך לא דתי. שירו התפרסם ממש אחרי מלחמת ששת הימים, כאשר החזון הנבואי ממש התממש מול עינינו. השיר נכתב על רקע תחושת השמחה העצומה והרגשת משק כנפי גאולה לאחר מלחמת ששת הימים. שכן מתחושת פחד קיומי חזרנו כמנצחים למחוזות התנ"ך. ירושלים אוחדה, קבר רחל שוחרר וכן בית לחם וחברון, וכל יהודה ושומרון.⁸

את החוויה המרטיטה הזו הוא היטיב לתאר במילים מודרניות הנושאות ניחוח מקראי, שזירה אומנותית יפה וחזקה המבטאת מימוש עכשווי של נבואת קדומים. השיר משוחח כביכול עם נבואת ירמיה בדרך של פניה אישית לרחל.

⁸ בדרך דומה ביטאו את הרגשתם פזמונאים רבים; עמוס אטינגר כתב אז את "שארם א-שייך", ירון לונדון את "מרדף", אהוד מנור את "רק בישראל" ועוד.

המשורר פונה כביכול לרחל האם בשם בניה, ומבשר לה שנבואת ירמיה אכן התגשמה: "ראי רחל, ראי, הם שבו אל גבולם". בהתאם לנחמת הנביא רוזן מבשר לה שהיא אכן יכולה למנוע קולה מבכי, שכן אבק דרכי המלחמה הוא אבקם של גייסות השריון השועטים אל אמם, וכנפי הפלדה הם מטוסי הקרב של הבנים שחזרו אליה.

ראי אבק דרכים עולה מעיר שלם
ורכב הברזל שועט אל מול עירך
ועם שלם מביט, מביט בך כחולם
כנפי פלדה חגות, חגות מעל קברך

אך להבדיל מן הקריאה המסורתית רחל האם אינה מתוארת כדמות פועלת, אלא דווקא כיישות פאסיבית המביטה אל המתרחש. העם הוא האקטיבי הפועל וגואל:

ראי רחל, ראי
ראי ריבון עולם
ראי רחל, ראי
הם שבו אל גבולם

המשורר אינו שוכח שיש במתרחש מימוש הבטחתו של ריבון עולם, אך להבדיל מן הפסוק: "יש שָׁכַר לַפְּעֻלָּתְךָ, נָאִם ה' וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב", הדגש בשיר הוא על פועלו של העם. יתירה מזו הבנים באומץ ליבם ובעוז רוחם אף מבטיחים לאם כי לא יהיו עוד גלות וחורבן:

מנעי קולך רחל, מנעי קולך מבכי
כולנו פה, רחל, עם התרמיל על שכם
שוב לא נלך רחל, ואת שוב לא תלכי
שוב לא נלך רחל מני שדמות בית לחם

התרמיל על השכם, מבטא מוכנות להמשך המשימה, כביכול היענות אל קריאת המציאות לפרוץ קדימה. לרחל אין בשיר זה תפקיד אקטיבי, רחל היא האם הגאה בבניה הגואלים את עצמם ואותה.

6

רוזן הכיר היטב את פסוקי התנ"ך ואת הקריאה המסורתית בדמותה של רחל, אך הוא לכאורה מייצר דמות שונה ואולי אף הפוכה, כאשר פועלה של רחל מתעמעם למשאת נפש וחזון קדומים, ומואדרת גאולת העם בידי עצמו ומימוש חזון הנביאים בידי הבנים עצמם. זוהי תפיסה ציונית אקטיביסטית קלסית.⁹

אלו באמת שתי תפיסות הפוכות של הגאולה, שתי תפיסות קוטביות של השתחררות עם ישראל מכבלי הגלות. בתפיסה אחת רחל היא הפועלת באופן נסתר ומיסטי בשמי מרום, והקב"ה הוא הגואל אותנו, ואנו רק מושאי התהליך הזה ומתבשמים מכל ההתרחשות הזו. אך בתפיסה האחרת אנו הגואלים את עצמנו, אנו אלה שמגיעים אל רחל אמנו ואומרים לה: אמא, ראי הגענו וגאלנו אותנו ואותך!

קריאה פנימית ממצעת ומורכבת

בין שתי הקצוות, שיש בהם בחינה של חד ממדיות, קיימים בשירה המודרנית שירים המבטאים מסר מורכב יותר, המתכתבים באופן סמוי עם הנבואה ומדרשי חז"ל, ובאופן גלוי יותר עם רחל בתפיסה של חוכמת הנסתר. נתייחס לשני שירים בולטים ומוכרים. השיר הראשון הוא שירו של ישי ריבו "קול פעמונים". השיר מלווה בקליפ אנימציה שממחיש אותו באופן נפלא. סרט האנימציה מתאר רחלה המקבלת הארה הגורמת לה לעלות אל פסגת ההר, ומכוחה כל עדר הרחלים מתעורר מתרדמתו ומקבל גם הוא הארה ומצטרף אליה. יש בשיר מעין הפניה מסורתית לרחל ואזכורה של נבואת ירמיה המבטאת בלשון שאלה:

רחל האם
האם עודך מבכה
שאי עיניים מחי דמעה

יש בשיר תיאור שמיימי, וככלל הוא נאמן לתפיסת הגאולה המסורתית בה הקב"ה, גואל את עמו ושב אל היכלו,¹⁰ כחלק מתהליך היטהרות עולמי כללי.¹¹

⁹ כמה מעניין הדבר שביוני 2018 בקונצרט שהתקיים בביהכנ"ס הגדול בקראקוב שבפולין, בוצע שירו של רוזן תוך עיבוד מחודש של יוסי שוורץ ללחנו של אפי נצר בפי שלושה חזנים חסידיים: האחים יענקי ושלום למר ושלמה סלוצקי. ביצוע לא שגרתי זה זכה לתשואות רמות מהקהל.

קול המלאכים
שרפים חיות ואופנים
ונדמה חזון
הנה ימים באים
אל היכלו ישוב אדון
יום כיפור עוון

מהו תפקידה של רחל בשיר? ממשיך השיר ואומר:

רחל רחל
הרחיבי מקום אוהלך
את מפתן ביתך
בנים שבים לגבולך

כאן כבר העניין קצת יותר מורכב. רחל היא האם הפנימית שהיא השכינה והיא כנסת ישראל שבניה שבים אליה.¹² אך לא זו בלבד אלא רחל היא אם הרחלים, שכולם בבואה שלהם, והרוח הפועמת בה היא הפועמת בהם:

כל עדר הרחלים
עולים לקראתך
שכולה אין בהם
כולם בנייך הם
טלית שכולה
שכולה אין בהם
כולם בנייך אם

רחל אינה כוח חיצוני הפורט כביכול על נימי רחמיו של ה' והוא משיב את הבנים לגבולם, אלא רחל היא הכוח הפנימי הפועם בלב האומה ומכוח השכינה נפעלים הם ופועלים. העניין, כאמור, מומחש בצורה יפה בקליפ האנימציה, שם רחל מקבלת הארה ובעקבות הארתה שלה כל עדר הרחלים עולה אחריה. בוודאי שיש כאן פעולה א-לוהית, רבש"ע גורם להתעוררות פנימית ברחל האם, שורש נשמת האומה, ומכוחה נפעלים הבנים ועולים. כביכול מנגינת הרועה מתנגנת בליבם של הרחלים ומכוחה נמשך העדר ועולה.

השיר הבא הוא שירו של אודי דויד, "מביטה בחלון". גם שיר זה מביע מסר מורכב ופנימי, ומשתמש בדרך של דו שיח סמוי שבין רחל האם לבין בנה עם ישראל:

מביטה בחלון עכשיו ורואה אותו פוסע
בשבילים הצהובים שייכשו עד תום
תרמילו על הגב המכופף ומבט נוגה על שפתי
מעין של דם ודמעות מלווים אותו
מסתכל על אותו הירח והיא בו מביטה
הוא מתוך הגלות והיא מהעלטה
יודע שישב אליה, ישוב לחיקה
פתאום שומע קוראת אליו, אני עוד מחכה

רחל צופה על בנה, עם ישראל. גבו המכופף ומעין הדם והדמעות מבטאים את הגלות הארוכה והקשה אותה הוא עובר. הבן מסתכל על הירח, ויודע שהוא עתיד להתחדש כמותה,¹³ הוא יודע שהגלות איננה יכולה להיות מצב נצחי, הוא יודע שהגאולה תבוא בסופו של דבר: "יודע שישב אליה, ישוב לחיקה". גם מצידה של רחל, המהלך שונה. רחל אינה רק יושבת ובוכה, אלא היא קוראת אל בנה שישב: "אני עוד מחכה". היא מחכה שהבן יחזור, שיעלה, מחכה שיפעל.

מנעי קולך מבכי ועינייך מדמעה
כי דמעותייך הביאו אותם אל שלוה ונחמה
כשיחזור למולדת אהובה ימחה דמעתך באהבה

¹⁰ "ופתאם יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים" (מלאכי ג, א).

¹¹ "וְרַקְמִי עָלֵיכֶם מִים טְהוֹרִים וְטָהֳרָתָם... וְנָתַתִּי לָכֶם לֶב חָדָשׁ וְרוּחַ חֲדָשָׁה אֶתֶן בְּקִרְבְּכֶם" (יחזקאל לו, כה-כו).

¹² "כִּי עֲקָרָה... הִרְחִיבִי מְקוֹם אֹהֶלְךָ וִירִיעוֹת מִשְׁכְּנֹתֶיךָ יֵשׁוּ אֵל תַּחֲשִׁכִּי" (ישעיה נד א-ב).

¹³ "וּלְלַבְנָה אָמַר שֶׁתַּחֲדָשׁ עֲטָרַת תַּפְאֶרֶת לַעֲמוּסִי בִטָּן שֶׁהָן עֲתִידִין לַהֲתַחֲדָשׁ כְּמוֹתָהּ" (סנהדרין מב, א) מתוך: ברכת הלבנה.

מיוזע ועייף הוא יבוא אך ליבו איתן

רחל, כמו בנבואת ירמיה, בוכה, אך הדמעות אינן רק פועלות על רבש"ע, אלא מכשירות את הדרך של הבן לשוב אליה. הציפייה והכמיהה של עם ישראל לדורותיו, לאורם של שורשי האומה הם אלו שהכשירו את רוחו של העם לשוב לעצמו לשורשיו. וכשיחזור הוא יבוא בכוחו "מיוזע ועייף... אך ליבו איתן". השיר מתאר כוח איתן שהולך ומתגבר, ובסופו של דבר גם פורץ את מחסום הגלות ועולה ארצה מתוך כוחה של האם שהכשירה את דרכו. אהבתה וחזונה של האם, וודאות בואה של הגאולה נתנו לבן את העוצמות והאיתנות, לשוב לביתו.

עומק הסוד המתגלה בנגלה

דומני ששירו של שמואל רוזן דווקא קולע מאוד אל דמותה של רחל בתורת הנסתר. ואת אשר הוא חיסר, באו שיריהם החדשים של ישי ריבו ואודי דויד ושליו באופן נפלא. ונמצא שהשירה העממית דווקא מתואמת מאוד עם דמותה של רחל אמנו בתורת הנסתר. התפיסה הפנימית גורסת כי רחל האם, היא בעצם השכינה, שהיא אימם של ישראל, שהיא בעצם המלכות העליונה שמתגלה במציאות.

כיצד המציאות הזו מתגלה? האם השכינה והמלכות העליונה מתגלה ע"י כך שהיא מתבטלת אל הכתר העליון ורק הכוח העליון הוא זה שפועל דרכה? או שהתבטלות של המלכות אינה התאיינות ומחיקה עצמית, אלא דווקא התמלאות מהכוח העליון הפועם בה. זו אינה התבטלות הגורסת "אין בי כלום", אלא אומרת אני קשובה לכוחות הממלאים אותי, ונענית להם. אני שומעת את קול דודי הדופק על פתחי לבבי, ונקראת אל המשימה ומוכנה לפעול. לענ"ד זו תפיסה הרבה יותר עמוקה, הרבה יותר ריאלית ומכוונת יותר לסתרי תורה.

מידי שבוע ביום שני מתקיימת בביהמ"ד של "ישיבת הגולן" שיחה כללית, העוסקת בתורת המידות ובנפש האדם, חיזוק בלימוד תורה ועבודת ה'. להבדיל משיעורי האמונה העוסקים בעיונים מהותיים וכלליים מתורת מרן הרב וכתבי ראשונים, שיחה זו הינה בעלת גוון מוסרי, ועניינה בהדרכות רוחניות, הנגזרות מן המבט האמוני, ושופכות אור על דרכי הרוחניות של בן תורה בדורנו.

עריכה: חגי מיכליס | **תמלול:** אביחי סופר ועמנואל סלע | **אינטרנט:** יקיר ליטמנוביץ' ונוה רזי | **צילום:** יאיר רחמני ואביאל ביטנסקי | **הפצה:** דביר בן ישר